

El soroll de les violències: adolescències i desemparaments^[1]

Susana Brignoni

Psicòloga clínica. Psicoanalista (AMP-ELP).

Directora de la Fundació Nou Barris pera la Salut Mental a Barcelona(F9B)

Rebut: 09.03.2024 **Acceptat:** 01.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.32093/ambits.vi60504944>

Resum

El soroll de les violències: adolescències i desemparaments

El treball tracta sobre l'articulació que hi ha entre violències i desemparaments. Situa aquesta articulació en relació amb els i les adolescents. Busca desnaturalitzar el concepte de violència. Posa l'accent en el desemparament subjectiu.

Paraules clau: Violències, desemparaments, adolescències, desnaturalitzar, respecte.

Abstract

The noise of violence: adolescence and helplessness

The work deals with the existing articulation between violence and helplessness. Place this articulation in relation to adolescents. It seeks to denature the concept of violence. It places emphasis on subjective helplessness.

Key words: Violence, helplessness, adolescence, denaturalization, respect

“Per recordar coses immediatament evidents, la violència és certament allò essencial en l'agressió, almenys en el pla humà. No és la paraula, fins i tot és ben bé el contrari. El que es pot produir en una relació interhumana és o la violència o la paraula...” (Lacan, 1999)

Sabem dels adolescents perquè, en general, el que en diuen d'ells ve acompanyat d'un soroll, que de vegades resulta eixordador. Els diversos àmbits educatius que hi habiten són, sovint, els que es converteixen en caixes de ressonància dels seus malestars. Ressons d'un patiment en què ells i elles moltes vegades no es poden reconèixer i que, no obstant això, tenen una forta incidència en l'altre de referència, siguin els seus pares, mares, tutors, professors, educadors.

És per això que, en aquests diversos àmbits o discursos, siguin els mitjans de comunicació, siguin els àmbits educatius abans esmentats, sigui el discurs de la

població o del veïnat en els àmbits socials i en els polítics es destaca avui la violència com un dels símptomes més rellevants de la nostra contemporaneïtat. Ja d'entrada, situem llavors aquesta violència com l'expressió d'un malestar no reconegut. Fins i tot, encara que no es produeixi, és present com una ombra, com una amenaça de possible realització a la vida quotidiana. Sovint s'associa la violència amb els adolescents o els joves.

La paraula “violència” és present en les diferents formes del llaç social. Això ens pot fer pensar que la “violència” forma part d'un discurs que tendeix a la naturalització d'una realitat creada sota els efectes de:

- identificacions: “adolescents violents”
- significacions del sentit comú: “d'una família violenta només es poden esperar fills violents”
- de gaudi: “la suposada satisfacció que es troba en la violència”. (Brignoni, Esebbag, Grisales, 2022)

Cal anar contra aquesta naturalització, que se sosté de la repetició, i per això convé pluralitzar el significat “violència”. En el social es tracta més aviat de les “violències” preses com a respostes que els subjectes, en el nostre cas els i les adolescents, inventen davant de diferents situacions de malestar. Són plurals i alhora singulars.

Lacan (1999) emfatitza, a la cita esmentada a l'inici, la distinció existent entre violència i paraula. Això vol dir que no és possible fer una feina d'elaboració sobre els fenòmens violents? Vol dir que no es pot dir res respecte d'aquests?

Miller (2017), alhora, afirma que la violència no és un símptoma mentre no és el substitut d'una satisfacció pulsional, sinó que és la mateixa pulsio. És una afirmació que cal posar a treballar i sobre la qual ens hem d'interrogar ja que, si prenem la violència com una resposta, pot ser que, de vegades, estigui articulada i d'altres no. La violència pot aparèixer com un fenomen al qual el subjecte no li pot atribuir una significació, però altres vegades és la possibilitat d'iniciar una història, una narració, que doni sentit a aquest fenomen enigmàtic.

Aleshores la pregunta que ens sorgeix immediatament és si la violència pot convertir-se en un símptoma.

És a dir, es pot simptomatitzar la violència, en el sentit de produir una interrogació en el subjecte que n'és objecte: tant si és el receptor de la violència com si ell mateix l'exerceix sobre l'altre? Aquesta és una de les preguntes que em faig a la feina amb adolescents tutelats, la tutela dels quals esdevé dels maltractaments patits. És a dir, una clínica on, d'entrada, el subjecte de la nostra intervenció ha estat violentat. I també hi ha una relació entre les experiències vitals de privació, on han prevalgut els maltractaments en diferents edats i els fenòmens de violència?

Les marques familiars que s'inscriuen als nois amb què treballem a partir dels maltractaments, és a dir, a partir d'un tracte violent, es reproduïxen de manera automàtica? Les marques de l'excés de l'Altre sobre el cos sempre apareixen com a danys? Finalment, si un subjecte ha estat maltractat, serà un maltractador?

Adolescències i cossos els podem prendre com a analitzadors de l'esdevenir social (Breton, 2011). El cos és el centre real de l'existència i no és possible considerar-lo des d'una perspectiva objectivista. De fet, el símptoma o les respostes que s'encarnen al cos podem pensar-les com a objectores a l'homogeneïtzació.

"El que crema del cos" (López, 2019) a les adolescències, i que imprimeix un caràcter d'urgència, és un encenedor que toca directament la posició de l'analista, de l'educador, del referent, ja que cada cop que ens trobem amb un adolescent a la nostra consulta, a l'àmbit educatiu o en altres espais hem de revisar la nostra posició. El cos és el lloc on el subjecte exposa la seva conformitat i la seva disconformitat davant dels excessos, els abusos, els càstigs i les cures que venen de l'altre. Aleshores, aquestes preguntes sorgides d'una clínica que podem anomenar "clínica del desemparament", i que ens poden semblar òbvies, cal posar-les a treballar per desnaturalitzar allò que ens sembla donat.

Violències i desemparaments

Què és el desemparament i en quina mesura toca el tema de les violències? El desemparament o les diferents maneres de desemparament ens condueixen a una pregunta que és central en les adolescències: violents o violentats?

Quan pensem en el desemparament en general apareix articulat a allò social. Més enllà del desemparament social, però, es produeix una cosa que és de l'ordre del desemparament subjectiu. Aquesta distinció entre desemparament social i subjectiu és essencial per al treball amb adolescents.

Al desemparament social se'l diagnostica amb el que és evident: no hi ha visites al metge, hi ha absentisme escolar, hi ha senyals al cos de maltractaments, s'han perpetrat abusos sexuals. Per poder diagnosticar-ho és fonamental la presència d'un altre: la mestra o el professor, el veí que escolta els plors, la germana gran que ha passat per això i no vol que es repeteixi als seus germans petits, etc. La denúncia, que en general no és immediata, és la mostra que l'horror de què allò que es presencia o se sent ha arribat a un límit i empeny algú a dir prou. Estem, però, en el terreny social on les lleis, les normes, les institucions poden operar per posar a resguard un subjecte. El desemparament social és el nom de la violència que s'exerceix sobre un altre: tant per intrusió o omissió com per excés o dèficit. El desemparament subjectiu és una altra cosa. Implica almenys dues qüestions:

- És una situació en què els i les adolescents no tenen els recursos per regular-se sols.
- D'altra banda, es troben davant d'estímul interiors, els anomenem pulsíó, davant dels que no tenen escapatòria.

Per resoldre això que els ve des del cos els adolescents necessiten un altre que respongui. Però el que descobrim cada vegada és que els adolescents ja duen una

manera de tractar el que els passa allà. I això és el primer que hem d'explorar com a punt de partida de qualsevol tractament possible. Algunes de les respostes que els nois poden construir són de l'ordre de la inhibició (per això de vegades els bloquejos a l'escola), del símptoma, de l'angoixa, de les identifications (per això de vegades ens sembla que fan el mateix que els van fer: enganxen els que han estat enganxats) i de la construcció de l'hostil (quan per exemple trobem que un noi que està mort de por se'n defensa produint por en els altres). També la negació (quan fan ús de la veritat mentidera), la idealització (que sempre recordem que té una funció de suport fonamental en aquestes edats) i certs nivells de desobediència poden ser considerats com a maneres de tractar simptomàticament el que els succeeix, i per això són factors d'autoprotecció. Per exemple, de vegades podem comprovar que un noi que fa molt "mala olor" (un símptoma d'encopresi) pot ser la seva manera inconscient de mantenir a distància l'altre pel qual se sent amenaçat. El primer que fem amb aquesta manera d'autoprotecció és respectar-ho i després intentem explorar amb ell o ella si pot trobar altres maneres de protegir-se. Per a aquest treball cal temps.

En tot cas el que constatem és que (Cirulnik, 2010) "una vegada que un ha après a defensar-se, a sobreviure, continua fent el mateix quan ja no hi ha raó per fer-ho, quan això ja no té sentit". És per això que desemparaments i violències estan articulats, encara que de vegades no es puguin observar una relació temporal.

Sorolls i silencis

La violència té una banda de soroll i un banda de silenci. El soroll és el que els altres de l'adolescent provoquen, el seu entorn. Allò que horroritza l'adult, del que li sembla "sense sentit". L'escena violenta en què participa un adolescent convoca la mirada dels altres, una mirada que no poden sostreure, que deixa el qui mira per una banda sense cap explicació, però alhora fascinat. Davant aquesta manca d'explicació, sol produir-se l'assignació "primerenca" (Miller, 2017) del lloc del "violent". Això, de vegades, deixa els nois fixats en una posició de la qual difícilment es poden allunyar. Aquesta fixació és un risc a les adolescències, del qual hem d'estar advertits.

Els silencis estan del costat del subjecte, que molt freqüentment, es presenta en els diferents àmbits que habita i no és conscient de l'actuació violenta o minimitza els efectes de la seva expressió. De vegades els sembla que l'acte violent és legítim quan tenen la impressió d'haver estat primer violentats. Altres vegades és una cosa de la qual no li interessa parlar al subjecte. Escolta l'adult que en parla sense veure-se'n massa concernit, i mira cap a un altre costat. Les accions violentes queden fora del circuit de la paraula, però de vegades, encara que el subjecte no ho sàpiga o fins i tot en un primer moment es resisteixi, són aquelles que poden portar-lo a un dispositiu clínic on del que es tracta és de parlar. La meua impressió és que perquè aquest parlar succeeixi, aquell que acull l'adolescent s'ha de mostrar força poc interessat per aquestes accions i el soroll

que comporten. És a dir, no convertir-se en el “guardià de la realitat social”(Miller, 2017). També és important evitar la nominació de “violent” que difícilment deixarà al subjecte una sortida. Cal obrir altres vies de conversa que interessin al subjecte de la violència.

Pubertat i adolescències

Alexandre Stevens (1998) ens dóna una definició: “L'adolescència és aquesta varietat de respostes possibles davant de l'aparició d'un real propi de la pubertat.”

Com que es tracta de respostes hem de pluralitzar el terme i per això parlem de les adolescències.

Però què és el que es posa en moviment a la pubertat i que força el subjecte a inventar respostes?

Almenys quatre qüestions es mobilitzen:

1. *El lloc*: atès que les noies i els nois es pregunten pel lloc que tenen a l'Altre (tant si hi és, com si falta), i també es pregunten pel punt des d'on són mirats. Busquen aquest lloc que situen a la mirada de l'Altre amb la intenció que els permeti construir un ideal que ja no depèn de l'adult de referència.
2. *El temps*: atès que el temps comença a córrer i això conviu amb una posició adolescent d'intentar viure en un etern present, realitzant diverses maniobres evitatives, ja que el temps implica la mort i la sexualitat com a irrepresentables.
3. *El cos*: al vessant de gaudi, és a dir un cos que es fragmenta i s'ha de tornar a organitzar. Per això parlem de dol, atès que cal poder sortir de la infància, i per això es tracta de perdre el cos infantil.
4. *El llaç social*: atès que fan que ens preguntem per la seva naturalesa en una època que Miller (2003) caracteritza com l'època dels circuits de la pulsíó: aquesta ve i va. Ja no és la transgressió. Transgredir és una manera de gaudi que se sosté de la barrera simbòlica de la llei. Una altra cosa és l'empenta constant de la pulsíó, el constrenyiment. Per això el que està en joc és la repetició en tant que repetició de gaudi: això és el que fa que sentim que res s'inscriu i que el càstig no és un mitjà d'interrupció del gaudi. Més que transgredir hi ha un circuit marcat per la fugida cap endavant: potser per això les fugides siguin un dels símptomes més presents a les adolescències. Es repeteix per obtenir novament un gaudi i allò que es fa veritablement difícil per als que treballen amb adolescents és trobar la manera d'introduir un tall. El circuit de la repetició inclou el cos o més aviat es fa sobre ell.

Aquestes quatre qüestions ens permeten fer una afirmació i és que la pubertat és un procés de la biologia, un real que es presenta al cos com un tall, que podem pensar com a generalitzable i, en canvi, les adolescències són l'interval “indefinit prèviament” que aquest tall introdueix.

De què parlem quan parlem de violències?

Les violències solen presentar-se com una cosa aliena a allò “civilitzat”, com si fossin inhumanes. De vegades, també, se les tapa, se les nega o se les silencia.

Però, podem pensar el fenomen o els fenòmens de violència com aliens o per fora de la civilització?, o fins i tot, les podem pensar com un fenomen inhumà?

Les violències apareixen com un dels grans tabús de la nostra societat. És un tabú el revers del qual, com assenyala Fernández Villanueva (1998), és “l’obsessió per la pacificació”.

Tanmateix, el que ens impacta com a nou, en realitat no ho és. La qüestió de les violències és present com a tema i preocupació des de sempre (Ons, 2008).

Prenem com a exemple Hobbes, que el 1651 (Brignoni, Esebbag, Grisales, 2022) ja destacava que l’home era un llop per a l’home donant a entendre la presència d’un impuls a la destructivitat inherent a cada ésser humà. Temps després el “contracte social” apareix com una mena de tractament a aquesta impulsivitat. El contracte implica una manera de fer passar per la lletra allò que es presenta fora de la paraula. El contracte és, doncs, una manera de tractament que reprèn el plantejat per Lacan (1999) a la cita que inaugura aquest treball: les violències són contràries a l’estructura articulada de la paraula. Però el contracte, descuida alhora, que les manifestacions subjectives de l’agressivitat no poden ser tractades de manera completa per la paraula. Hi ha un component inherent als éssers humans que no es deixa atrapar per les paraules. Això és una cosa que quan treballem amb adolescents podem observar diàriament: quan els convidem a reflexionar sobre la seva conducta violenta poden acceptar aquesta invitació, fins i tot reconèixer el que se’ls planteja, però malgrat això seguir en un circuit on les seves conductes es repeteixin. De vegades poden arribar a fer un vincle entre les conductes violentes i un afecte que els violenta des de dins, i això ja és un avenç. Altres vegades, el sentiment d’injustícia que s’hi comet, en castigar-los per un acte que consideren legítim, els dificulta qualsevol articulació.

Afectats per la ràbia

Què és el que un fa quan parla i què és el que diu quan actua? Fer-nos aquesta pregunta és essencial quan un treballa amb adolescents, atès que de vegades hi ha una certa dissociació entre fer i dir, entre actuar i saber. Per això cal fer-nos preguntes que permetin introduir qualsevol comportament a l’estructura de la paraula i del llenguatge. Paraula i llenguatge són un dels instruments que utilitzarem per intentar que el subjecte, sigui de l’edat que sigui, no quedi atrapat en una dimensió dels afectes que poden devorar el seu ésser, anul·lar-lo. Busquem instruments que facin que aquest comportament que sembla desarticulat s’encadeni a alguna altra cosa, que no sigui de la mateixa matèria. Acollim els seus comportaments violents i busquem que puguin

explicar i explicar-se una història sobre ells (Dupont, 2017). Partim de la idea que les passions no expressen necessàriament un error de judici sinó més aviat mostren a cel obert la relació que hi ha entre les paraules no dites i el cos. Molts adolescents parlen de ràbia. Parlen d'una ràbia que els pren, que els sacseja i que travessa els seus cossos. Ens preguntem, doncs, si podem triar sentir o no sentir ràbia? Com pensar aquest afecte per fora del cos que l'habita? Com es pot pensar un afecte que, de vegades, fa llaç amb els altres i que es converteix en un símptoma social? Partim de la idea que aquesta ràbia s'expressa, de vegades, mitjançant comportaments violents i el problema que aquests presenten és que a més de destruir allò que ataquen, puguin devorar en ser que els executa.

Crec que no es pot triar sentir o no sentir ràbia, enuig, ira, almenys la primera vegada. La ràbia ens pren: pren el cos i els sentits i ens empeny a actuar. Aquesta empenta sol articular el malestar dels joves o adolescents amb aquelles qüestions que socialment obren una via per canalitzar la seva protesta. La protesta pot tenir diverses causes. Una és la dificultat que els joves i els adolescents tenen avui de representar-se en el futur. L'altra és aquesta sensació, que molts manifesten, de quedar fixats en una posició, una mena de “sense sortida”. D'alguna manera, els seus afectes s'han quedat sense allotjament a les institucions, sense la seva empara.

Cristina Corea (2010) es pregunta si algunes pràctiques dels joves i dels adolescents responen a la dificultat de les institucions per oferir “llocs d'enunciació” o a la pèrdua de les mateixes de la capacitat d'instituir. Alguns, ens diu, no es constitueixen prenent com a marc la institució, sinó en experiències. Les violències, sens dubte, són experiències que inclouen l'Altre a què es dirigeixen. Això no és nou i ens mostra a adolescents que són obedients, de manera paradoxal, al lloc que l'altre els dona, encara que els convoqui al pitjor lloc. És per això que quan pensem en la possibilitat d'un canvi de lloc, això té com a condició l'oferta de l'altre: el lloc on els adults miren els adolescents és fonamental.

No podem parlar de violències sense pensar des de quins discursos o pràctiques un adolescent pot haver estat violentat prèviament.

Daniel Roy (2017) diu que hi ha alguna cosa que ja no funciona com abans pel que fa al discurs, és a dir al nivell de què fa llaç social entre les persones i això té implicacions tant al cos com a les mentalitats. Aquest canvi en els modes de configuració del llaç és el que incideix en les modalitats de conductes i de respostes que se'ns presenten.

Les violències apareixen com a respostes paradoxals. El subjecte ataca al lloc on ell mateix se sent atacat. Però aquesta última condició, sentir-se atacat, queda sovint escindida de la seva consciència. Ell “no en sap res”, en alguns casos; en altres no se sent concernit pel que va passar, o responsabilitza l'altre “que ho va provocar”. També de vegades trobem la minimització de l'actuació violenta: es manifesta mitjançant la sorpresa del subjecte a allò que suposa una sanció desmesurada per part de l'adult. En Josep és un adolescent tutelat des de petit. La tutela es deu a les situacions d'extrema

violència viscudes a casa seva. Això ho sabem per la informació que els educadors que l'acompanyen ens en donen. En Josep, però, parla més aviat poc d'això i sobretot no expressa cap mena de por. La seva posició davant dels altres, tant adults com semblants, és més aviat amenaçadora. És ell qui està en posició de fer por. En una de les seves sessions, explica que li han posat una denúncia al CRAE[2] perquè va amenaçar un altre noi amb un utensili de cuina no gaire esmolat i per arrabassar-li una cosa que creia que li corresponia. M'interroga sobre si jo mateixa m'espantaria per fer-ho, no podent entendre l'abast de la seva actuació.

Hi ha una sorpresa real, genuïna, una dimensió enigmàtica producte del curtcircuit existent entre l'acte i la seva significació.

Crec que cal intentar que el subjecte habitat per la violència pugui reconduir l'escena actual en què aquesta es produeix, a aquella "altra escena" en què ell mateix va ser violentat. En el cas de Josep, aquesta situació de "violència" en què no se sent concernit li permet associar amb alguna cosa que l'interroga sense saber-ho. Acull, en aquest temps, una oferta de formació que li fan al CRAE i constata que serà l'únic membre de la família que possiblement formarà part del mercat de treball. Aquesta possibilitat de diferenciar-se l'inquieta constantment. Per tant, trobar els ressorts del que va quedar fixat com un impuls, sense paraules, pot ajudar a tractar-lo i fins i tot a desactivar-lo. Aquesta és la feina a què convido el Josep i ala qual cedeix a poc a poc.

Les violències poden ser un mitjà a la recerca d'un fi. Però quan parlem avui de violències desencadenades ens apareixen les violències com un fi en si mateix. Apareixen a la seva dimensió de sense sentit. És quan les violències actualitzen sense parar la marca que va estar a l'inici i que porta el subjecte una vegada i una altra a una repetició sense fre.

Des de la psicoanàlisi podem afirmar que les violències són connaturals al vincle, per exemple, quan parlem de la tensió agressiva (Lacan, 1989) amb el semblant. És una tensió que no necessàriament es desencadenarà. Pot quedar al pensament. Això és una cosa que trobem en alguns adolescents: pensen sense interrupció en escenes violentes en què ells o elles són subjecte o objecte d'aquesta. D'alguna manera, hi ha un recrear-se en un pensament o fantasia que no té per què realitzar-se.

Violències humanes

És a dir que, d'entrada, al contrari que en el discurs comú que pensa la violència sovint com a inhumana, des de la psicoanàlisi podem pensar les diferents declinacions de les violències com el més pròpiament humà.

Aleshores, és la violència una reacció natural? És irracional? Hannah Arendt (1970) opina el contrari: estudiant situacions extremes com l'experiència dels camps de concentració diu que l'home en situacions de deshumanització perd la fúria i la violència: es torna submís.

Fúria i violència sorgeixen quan se sospita que alguna cosa encara pot canviar; quan s'ofèn el sentit de la justícia. És a dir que, en certa manera, ens assenyalen un horitzó on el subjecte encara espera alguna cosa, encara que ens resulti difícil entendre la manera com mostra la seva esperança.

Això és una cosa que apareix sovint en els adolescents amb qui treballem: tenen un alt sentit de la justícia i estan molt pendents de l'altre que els fa de referent. Observen i jutgen les seves maneres d'intervenir i no admeten el que consideren com a fals. Els adolescents tenen una demanda fonamental que dirigeixen l'altre com poden. Es tracta de la demanda de respecte. Lacadée (2010) diu que aquesta és la demanda per excel·lència dels joves i els adolescents actualment. Es tracta d'una demanda paradoxal: són, sovint, irrespectuosos i no obstant exigeixen respecte. Cal recollir aquesta demanda? Crec que, encara que resulti contradictòria, es tracta de ser dòcil davant seu. La sensació de falta de respecte apareix com diu Sennett (2003) quan la gent sent que no és vista, que no és tinguda en compte. D'alguna manera estableix una condició: "no ser vist". A l'adolescència aquesta condició empeny la segregació i, de vegades, per evitar aquesta segregació els nois fan molt soroll. Respectar vol dir incloure. I per això els referents que envolten els adolescents han de fer actes que impliquin un reconeixement.

Crec que és important saber que el contrari a la resposta furiosa i violenta, ens assenyalava Arendt (1970), no és el fet racional, sinó la incapacitat de deixar-se commoure aplicant normes capritxoses. El que és "irracional" en la violència és quan es torna sobre substituïts que no l'han causat. Però això, al contrari del que alguns discursos poden sostenir, no la converteix en violència sense causa o immotivada.

Indagar sobre aquestes causes ens pot posar, de vegades, en situacions incòmodes, ja que trobar les respostes no és fàcil ni unidireccional. Tanmateix, crec que certa incomoditat denota la bona posició davant els adolescents. Segurament, quan ens sentim massa còmodes no estem situant-nos al bon lloc. Treballar amb adolescents sempre implica posar en joc la dimensió del cos. Moltes vegades s'omet pensar que allò que "fa cos", en un discurs i en una pràctica, és allò que no està fixat, és allò que muta i és singular. Incloure el cos implica "deixar-se incomodar" (Lacadée, 2010) i estar disposats a deixar caure les significacions rutinàries amb què classifiquem els adolescents. És prendre, finalment, allò que ens ensenyen del costat de l'ensenyament. Acceptar-ne el desafiament. Cal no oblidar que els i les adolescents "fan ús" dels àmbits educatius: solen ser els escenaris propicis per presentar el malestar. Aquest "ús" els porta a inscriure-s'hi, o a situar-se a les vores o, finalment, posar-se fora. Que triïn una opció o una altra sovint, encara que no només, depèn de la resposta de l'altre de referència. Esperen quelcom d'ell, que pot ser de l'ordre de fer una lectura del que ens mostren que sigui fora del sentit comú. Ens convoquen, aleshores, que aprenguem a llegir. Això situa el desafiament en la feina amb ells en termes epistemològics.

Referències bibliogràfiques

- Arendt, H. (1970). *Sobre la violència*, Mèxic: Cuadernos de Joaquín Mortiz.
- Brignoni, S., Esebbag, G. i Grisales, A. (2022). *Violencias y Desamparos. Una pràctica col·laborativa entre salut mental y educació*. Ned Ediciones, Barcelona.
- Cirulnik, B. (2010). *Me acuerdo: el exilio de la infancia*. España: Editorial Gedisa.
- Corea, C. (2010). Marcas y cicatrices. Sobre las operaciones de los chicos en el desfundamiento” en *Pedagogía del aburrido. Escuelas destituidas, familias perplejas*, Buenos Aires: Paidós.
- Dupont, L. (2017). *A history of violence*, a <https://www.youtube.com/watch?v=ol5SyiQKiJY>
- Fernández Villanueva, C. (1998). *Jóvenes violentos. Causas psicosociológicas de la violencia en grupo*. Barcelona: Ed. Icaria.
- Lacan, J. (1989). “La agresividad en psicoanàlisis”, a *Escritos I*, Mèxic
- Lacan, J. (1999). *Seminario 5. Las formaciones del inconsciente*. Argentina. Ed. Paidós.
- Lacadée, P. (2010) *El despertar y el exilio. Enseñanzas psicoanalíticas sobre la adolescencia*. Madrid: Gredos.
- Le Breton, D. (2011). *Adiós al cuerpo. Una teoría del cuerpo en el extremo contemporáneo*. Mèxic: Editorial La cifra.
- López, G. (2019). *Adoles(seres). La orientación a lo real en la clínica psicoanalítica con adolescentes*. Argentina: Ed.Grama.
- Miller, J.-A. (2003). “Paradigmas del goce” en *La experiencia de lo real en la cura psicoanalítica*, Paidós ed., Argentina.
- Miller, J.A. (2017). Niños violentos, en *Carretel N°14, Revista de las Diagonales Hispanohablante y Americana*. Nueva Red Cereda, Bilbao.
- Ons, S.(2008). “La violencia contemporánea. Notas sobre la paranoia social”, *Virtualia*Nº 18. <http://www.revistavirtualia.com/ediciones/18>
- Roy, D. (2017). “El mal de la juventud”, en *Rev. Carretel N°14*, Bilbao.
- Sennett, R. (2003). *El respeto. Sobre la dignidad del hombre en un mundo de desigualdad*. Barcelona: Anagrama.
- Stevens, A. (1998). L’adolescence, symptôme de la puberté. En *Feuillets du Cortil N°15*. Champ Freudien en Belgique.

Notes:

[1] Brignoni, S., Esebbag, G. y Grisales, A. (2022). *Violencias y Desamparos. Una pràctica col·laborativa entre salut mental y educació*. Ned Ediciones, Barcelona. En aquest llibre es reflecteixen els resultats del treball de recerca realitzat al Servei d’Atenció a Infants i Adolescents tutelats pel Sistema de Protecció (SAR). El SAR pertany a la Fundació Nou Barris per a la Salut Mental (F9B). La F9B és un Centre d’Atenció a Salut Mental Infanto Juvenil a Barcelona i forma part de la Xarxa Pública de Catalunya. www.fundaciof9b.org

[2] Amb l’acrònim CRAE es designen els Centres Residencials d’Acció Educativa. A Catalunya, els CRAE “són institucions per a la guarda i educació d’infants i adolescents (de 0 a 18 anys) a qui s’aplica

Núm. 60 (3a. època) maig 2024 p. 1-11

ISSN: 2339-7454

Creative Commons BY-NC-ND

www.ambitsaaf.cat

Monogràfic: Violències i Educació. Reptes i abordatges

la mesura d'acolliment simple en institució, d'acord amb la mesura que consti en l'informe previ dels equips tècnics competents. El seu objectiu és donar resposta a situacions i necessitats educatives i assistencials que requereixen una especialització tècnica en la seva guarda i educació alternativa a la seva família d'origen."

https://dretssocials.gencat.cat/ca/ambits_tematicos/infancia_i_adolescencia/centres-dgaia/crae/index.html

Correspondència amb l'autora: Susana Brignoni. E-mail: susanabrignoni@copc.cat